

Descartes ”misstag”

Humanistiska fakulteten vid Göteborgs Universitet har erbjudit oss som visade upp vår forskning vid Humanistdagarna i april 2010 att också författa var sitt bidrag till föreliggande nätpublikation. Det visade sig vara inte helt enkelt att skriva en kort artikel som anknyter till båda de presentationer jag hade vid Humanistdagarna – *Kropp, själ och psykisk sjukdom: ett möte mellan filosofi och psykiatri* respektive *Neurala nätverk och modeller för mänskligt tänkande*. (De är båda tillgängliga på Internet som nr 54 och 55 i *Filosofiska Meddelanden, Webserien*, <http://www.flov.gu.se/publikationer/fm/web/>.) Men så småningom konvergerade tankarna på ett mycket naturligt sätt till min läromästare bland läromästare: René Descartes. Så den här lilla uppsatsen blir en betraktelse över Descartes, några av hans argument och en av hans belackare.

Descartes

René Descartes (1596–1650) var i ännu högre grad än samtidens andra stora ”filosofer” en pionjär på flera vetenskapliga områden. Han uppfann den analytiska geometrin (ett standardinstrument i matematiken sedan dess), lade grunden för den moderna neurofysiologin (särskilt med sina observationer och teorier om reflexmässigt beteende), skapade en alltomfattande fysikalisk teori (som tyvärr snart visade sig vara helt felaktig), och formulerade sist men inte minst en inflytelserik metafysisk och kunskapsteoretisk position i filosofin. Det är de sistnämnda teserna som han blivit allra mest berömd för, och det är de han fått allra mest kritik för – inte minst i dag, som vi strax ska se –, men man får inte glömma hans mycket betydelsefulla insatser på andra områden.

Dualismen

Namnet ”Descartes” förknippas nästan alltid med termen ”dualism”. Vari bestod då Descartes dualism? Jo, Descartes formulerade mer pregnant än någon tidigare gjort tanken att kropp och själ är väsensskilda storheter. Kroppar, eller kroppsliga substanser, har utsträckning som sitt väsentliga attribut, medan jaget (själen) till sitt väsen är tänkande. Man måste observera att ”tänkande” hos Descartes inte bara står för tankeprocesser, utan för alla upptänkliga sätt att vara *medveten*.

En kontroversiell del av Descartes dualism utgörs av hans lära att den tänkande substansen kan påverka den utsträckta. Närmare bestämt sker det en påverkan i den starka meningen att inflytandet från själen åstadkommer händelser i den fysiska världen, som inte hade kunnat förutsägas från de naturlagar som styr denna värld. Man brukar referera till just denna tes hos Descartes som hans *interaktionism*. Anledningen till att denna idé hos Descartes inte kommer i konflikt med resten av hans världsåskådning är att Descartes fysik inte är deterministisk utan lämnar ”luckor” där andra orsaker än de fysiska kan komma in och avsätta effekter. Redan i och med Newtons fysik – som när den blev känd snabbt konkurrerade ut Descartes fysikaliska teori – blir konflikten akut mellan den naturvetenskapliga världsbilden och Descartes idé om en interaktion mellan kropp och själ. Om alla händelser i den fysiska världen är helt bestämda

– via naturlagarna – av föregående fysiska händelser, så verkar det inte längre rimligt att anta att själsliga processer ska kunna ha några verkliga effekter på det fysiska händelseförloppet. Det är denna konflikt, och inte hans något spekulativa idé om att interaktionen mellan kropp och själ äger rum i epifysen (tallkottkörteln), som är basen för mycken senare kritik av Descartes. Låt oss avvakta en stund med den!

Cogito, ergo sum

Denna berömda formulering brukar översättas med ”Jag tänker, alltså finns jag till”, men en mer adekvat översättning är alltså ”Jag är medveten, alltså finns jag till”. Descartes kommer fram till den efter en lång process av tvivel på praktiskt taget allting. I slutändan når han dock det som han inte kan tvivla på: att han är medveten. I en mycket naturlig tolkning uttrycker Descartes nyckelfras vad man kan kalla en *kunskapsteoretisk fenomenalism*: att kunskapen om det egna medvetandet och de egna upplevelserna är säkrare än all annan kunskap, och grundläggande för denna. Den kunskapsteoretiska fenomenalismen återfinns vi efter Descartes inte minst hos de stora empiristiska filosoferna, till exempel George Berkeley, David Hume och Bertrand Russell.

Utöver tanken att kunskapen om de egna upplevelserna har en speciell, privilegierad status kan man spåra ett annat motiv bakom Descartes nyckelfras. Det kan vara intressant att belysa skillnaden mellan dessa två tankemotiv eftersom de sällan hålls isär. Låt oss börja med att formalisera *cogito, ergo sum* i den tolkning som vi hittills givit frasen:

Premiss: Jag är medveten

Konklusion: Jag existerar

Anledningen till att detta argument ger mig säker kunskap om min existens är, enligt den kunskapsteoretiska fenomenalismen, att jag har säker kunskap om premissen: *Jag är medveten*. Att detta är en nödvändig förutsättning för att argumentet ska ha den poäng det har inser man genast genom att jämföra med följande:

Premiss: Jag bor i Leiden

Konklusion: Jag existerar

Det senare argumentet är logiskt sett lika stringent som det förra, men Descartes skulle inte ha haft en tanke på att lägga det till grund för all kunskap trots att han höll premissen för sann. Anledningen är givetvis att han i detta fall inte anser sig ha säker, grundläggande kunskap om premissen. Den hör tvärtom till just de påståenden om den materiella världen som hans tvivel drabbar i eminent grad, och som han anser behöver en säker grund.

Det andra motivet bakom *cogito, ergo sum* som antyds av Descartes sammanfattas bäst genom frasen ”Jag tvivlar, alltså finns jag till”. Vid första påseende kan denna formulering tyckas rymmas inom den just nämnda tolkningen. Är inte tvivel en form av *cogito*, av

medvetande, ja till och med av tänkande i vanlig mening? Och varför ska man bry sig om ett dylikt specialfall? Svaret på den frågan får man genom att betrakta följande vanliga omformulering av frasen ovan:

Jag kan inte tvivla på min existens, för om jag tvivlar, så existerar jag.

Det här argumentet har en mycket speciell struktur, som skiljer ut det från den första tolkningen av *cogitot*. Närmare bestämt ser det ut så här:

Premiss: Om jag tvivlar, så existerar jag

Konklusion: Jag kan inte tvivla på min existens

Här bör man för det första lägga märke till att konklusionen inte längre är *att jag existerar*, utan *att jag inte kan tvivla på min existens*. Men av att *jag inte kan tvivla* följer rimligtvis att *jag inte tvivlar*. Konklusionen negerar alltså just det påstående, nämligen *Jag tvivlar*, som tillsammans med premissen skulle ge den önskade konklusionen, *Jag existerar*. Med andra ord: de två tolkningarna av *Cogito, ergo sum* går stick i stäv med varandra.

Allt är dock inte sagt om tolkning nummer två. Ytterligare att notera är nämligen att argumentet inte är korrekt: konklusionen följer inte av premissen. En konklusion som följer är däremot att jag inte kan *sanningsenligt* tvivla på min egen existens (dvs. jag kan inte tro att jag inte existerar, och ha rätt i denna tro). Men det är något helt annat. Ur det följer inte att jag inte *kan tvivla*, inte heller följer det att jag existerar.

Varför har då så många, inklusive Descartes, lockats av den tvivelaktiga logiken hos "Jag kan inte tvivla på min existens, för om jag tvivlar, så existerar jag"? Svaret står enligt min uppfattning åtminstone delvis att finna i att man – eftersom tvivlande är ett sätt att vara medveten – lätt faller tillbaka på den första tolkningen av *cogito, ergo sum*, och istället för den just nämnda tvivelaktiga logiken omedvetet förlitar sig på det betydligt bättre argumentet "Jag tvivlar, alltså finns jag till". Men detta är inte rätt plats för att fördjupa sig i de logiska irrgångarna. Låt mig nu istället säga något litet om en av Descartes argaste nutida kritiker.

Descartes misstag?

Den kände neurologen och populärvetenskaplige författaren Antonio Damasio gjorde för ett antal år sedan världssuccé med sin bok *Descartes misstag*. (Det engelska originalet, *Descartes' Error: Emotion, Reason, and the Human Brain*, kom 1994, andra svenska upplagan kom på Natur och Kultur 2006). Damasio presenterar här en rad fakta som skall underbygga tesen att processerna i kroppen följer de fysiska naturlagarna utan att påverkas av händelser i själen. Likaså anför han vetenskaplig evidens för att de psykiska processerna bestäms av vad som händer i hjärnan, inte tvärtom. Det vill säga, han ansluter sig till en lång rad av tidigare kritiker av Descartes interaktionism.

Det nya i Damasio's argument mot Descartes är att han tolkar *Cogito, ergo sum* som ett uttryck för uppfattningen att kroppen är kausalt beroende av själen: *jag tänker* [orsak], *alltså* [förklaring] *finns jag till* [verkan].

Tolkat bokstavligt uttrycker konstaterandet raka motsatsen till vad jag tror är sanningen beträffande medvetandets ursprung och relationen mellan medvetande och kropp. Descartes menar att tänkandet, och detta att vi är medvetna om att vi tänker, är den mänskliga existensens fundament. (Damasio 1999 s. 276)

Men detta är – som alla nu förstår – en total missuppfattning av Descartes. Den rätta tolkningen av *Cogito, ergo sum* är *Jag tänker* [premiss], *alltså* [slutledning]: *jag finns till* [konklusion]. Damasio snuddar visserligen också vid tanken att syftet med Descartes *cogito*-argument är ”att finna en logisk grundval för sin filosofi” (s. 277), men överger snabbt denna tolkningsmöjlighet och återkommer inte till den. Detta Damasio's missförstånd av Descartes leder till att han negligerar den kunskapsteoretiska sidan av Descartes dualism. Och ett sådant negligerande kan ha katastrofala konsekvenser för synen på hur vetenskap om människan skall bedrivas.

Det förhåller sig nämligen så – vilket var och en inser som reflekterar en stund över det – att dina egna upplevelser är tillgängliga för ett särskilt slag av kunskap som är förbehållen dig själv. Du är den som har *förstahandskännedom* om vad du ser, hör, tänker och just har drömt. Utan rapporter baserade på denna förstahandskännedom, formulerade i en begreppsapparat fjärran från fysikens och biologins, skulle ingen användbar psykologi eller psykiatri vara möjlig. Med andra ord, en *kunskapsteoretisk och begreppslig dualism* är en nödvändig förutsättning för dessa människovetenskapers vetenskaplighet. Detta är ett budskap som inte minst många företrädare för dagens psykiatri i Sverige tycks ha svårt att ta till sig.

Av det här sagda följer inte att jag omfattar Descartes kunskapsteoretiska fenomenalism. Jag tror alltså inte att kunskapen om det egna medvetandet är det säkra fundament för all annan kunskap som Descartes föreställde sig att den var. Det följer inte heller att jag sympatiserar med Descartes form av interaktionism. Påverkan av själsliga processer på kroppsliga sådana kan konceptualiseras utan att man behöver ta till en radikalt annorlunda världsbild än den naturvetenskapliga. (Se till exempel Malmgren 2007.) Men dessa reservationer inför Descartes lärobyggnad förtar för mig inte på något sätt hans storhet. Kärnan i hans dualistiska budskap består: *den som besitter den viktigaste kunskapen om dig själv är du själv.*

– Tack, Lena Struck Malmgren och Christer Svennerlind för värdefulla kommentarer till manuset, och tack till många, många fler för alla inlägg under mina fyra decennier av undervisning om medvetandefilosofi!

Text: Helge Malmgren

Fil. dr., leg. läk., professor i teoretisk filosofi vid Institutionen för filosofi, lingvistik och vetenskapsteori, Göteborgs universitet

Referenser

Damasio, A. (1999), *Descartes misstag*. Natur och Kultur 1999.

Malmgren, H. (2007), Hypotesen om schizofreni som 'hjärnsjukdom' återstår att bevisa. *Läkartidningen* 104 ss. 2152–5.